

УДК
305-055.2(460)"1936/1975"

305-055.2(497.11)"19"
314.113:316.75(460)"1936/1975"
314.113:316.75(497.11)"19"

DOI
10.18485/KNJIZ.2015.1.23

Ана Кузмановић Јовановић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Оригинални научни чланак

Репродуктивне политике, родни дискурси и идеологија

Циљ овог рада јесте компаративна анализа јавних дискурса који промовишу одређене репродуктивне политике у два друштва са различитим друштвено-политичким идеологијама, шпанском и српском, у другој половини 20. века. Основна хипотеза јесте та да су репродуктивне политике значајан елемент родних идеологија у једном друштву, те стога имају важну улогу у одржавању или промени родног поретка у њему. Јавни дискурси који афирмишу и промовишу репродуктивне политике имају јасну родну димензију, будући да дефинишу положај и улогу жене у одређеним друштвеним и историјским околностима. У овом раду биће упоређени елементи родне идеологије у пронаталној политици франкистичке Шпаније с једне, и политици планирања породице у СФРЈ с друге стране. Како је предмет ових политика искључиво женски репродуктивни статус, друштвена улога жена коју оне дефинишу у оба случаја ограничена је њеним биолошким полом. Стога анализа родних дискурса у друштвима која су дуго почивала на патријархалним друштвено-културним основама (шпанско и српско), но која су се у другој половини 20. века развијала по различитим друштвеним, политичким и идеолошким обрасцима, може пружити бољи увид у међусобне односе родних и политичких идеологија.

Кључне речи: родни дискурс, родне идеологије, репродуктивне политике, Србија, Шпанија.

Увод

У овом раду представљене су родне идеологије у српском и шпанском друштву 20. века кроз компаративну анализу јавних дискурса који промовишу одређене репродуктивне политике у овим земљама. Упркос различитом друштвено-политичком развоју кроз који су ова друштва прошла током друге половине 20. и почетком 21. века, доминантна родна идеологија у њима на сличан начин је позиционирала жену, ослањајући се, пре свега, на њена биолошка својства, те их можемо сматрати парадигматичним за развој социо-културних и породичних система патријархата. Временски период који ова анализа обухвата (од почетка до друге половине прошлог века) представља период бурних историјских догађаја и преокрета не само у поменутиим земљама, већ и на глобалном плану: Први светски рат, Друга Република и Грађански рат у Шпанији, Други светски рат, као и долазак комуниста на власт у Србији (Југославији). Исти овај период поклапа се са првом фазом феминистичке борбе за политичка права жена у обе земље. Репродуктивне политике су одабране као предмет анализе због улоге који овај елемент јавног дискурса има у креирању родног дискурса и родних идеологија у једном друштву, због чега су те политике, потенцијално, од великог значаја са еманципацију жена.

Посматране у пан-европском контексту, репродуктивне политике које су овде представљене могу бити анализирание као део шире тенденције државног управљања и контроле над репродуктивним процесом, али и као једна од друштвених пракси контроле и регулације женске сексуалности карактеристичне за патријархат. Наиме, различите методе мобилизације женске радне снаге, спроведене у свим индустријализованим земљама, показују да су идеологија и културни модели наметнули државама различите облике управљања и контролисања демографије.¹ Када су у питању две земље у фокусу овог рада, Грађански рат у Шпанији и комунистички преврат у Југославији довели су до, наизглед, потпуно различитог развоја ова два друштва. Шпанија је, након краткотрајне либералне владавине Друге Републике, ушла у дуг период десничарске диктатуре у којој је промовисана традиционална улога жене као мајке и супруге. С друге стране, пак, Србија (Југославија) је након Другог светског рата прешла из суштински патријархалног друштва у модерно уређено социјалистичко, где су жене законски изједначене у правима са мушкарцима, што је био интегрални део комунистичке политичке идеологије засноване на концепту инклузије свих елемената друштва и свих области друштвеног и јавног живота.²

Међутим, као што ћемо видети, друштвено-економске околности српских и шпанских жена у посматраном историјском периоду биле су сличне, будући да су стари патријархални културни модели наставили да држе жену у подређеном положају било формално (то јест, путем законодавства), било неформално (то јест, путем наслеђених патријархалних пракси укорењених у друштву).

¹ David. L. [Hoffmann](#), "Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context". [Journal of Social History](#), 34, 1 (2000): 36.

² Choi Chatterjee. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910-1939*. (Pittsburg: Pittsburg University Press, 2002); Jelena Filipović. "Perspectivas de género en el discurso escolar y educativo en España y en Serbia". Rad predstavljen na међународној конференцији *Estudios hispánicos – tradición, retos, innovaciones*, Univerzitet u Kragujevcu, 28-29 de septiembre de 2012.

Репродуктивне политике и демографски дискурси као одраз родне идеологије

Репродукција је суштински родно маркиран процес. Ипак, чињеница да су жене те које традиционално преузимају улогу одгајања деце јесте друштвено, а не биолошки одређена. Ове физиолошке и друштвене чињенице традиционално креирају родне односе неравноправности и неједнакости. Род је, стога, у средишту пажње антрополошке и социолошке анализе репродукције, а феминистички приступ овом проблему истиче активну женску улогу у репродуктивним процесима и њиховим резултатима.³

Савремена феминистичка теорија разликује појам *материнства*, као „друштвено-репресивне институције усмерене на одржање патријархалног система“⁴ и *мајчинства*, као „*потенцијалног* односа сваке жене према својим репродуктивним моћима и према деци“⁵. Док је материнство патријархална институција коју су, дакле, дефинисали и контролишу мушкарци, те која је стога репресивна према женама и женском искуству, дотле мајчинство подразумева женско искуство рађања и одгајања деце које, будући дефинисано од стране самих жена, може утицати на промену динамике моћи у оквиру патријархално дефинисаних породичних односа и потенцијално оснажити жене.⁶ Материнство претвара жену у предмет јавног дискурса,⁷ па чак и данас, када жена у западним друштвима⁸ више него икада пре у историји поседује контролу над својим телом и репродуктивним животом, на њену аутономију и даље снажан утицај врше идеолошке снаге које одређују шта је то „природно“ и „пожељно“ за њен род.⁹ Међутим, иако је у питању релативно скоро освојена слобода, поменута контрола над репродуктивним животом је свакако једна од најважнијих женских слобода, будући да је контрола репродукције један од најзначајнијих елемената контроле и потлачености жена у патријархалним друштвима.

³ Susan Greenhalgh. “Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives”. U *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, urednica Susan Greenhalgh, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 3.

⁴ Ана Виленица. *Постајање мајком у време неолибералног капитализма* (Београд: Узбуна, 2013), 9.

⁵ Adrienne Rich. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution* (WW Norton Company: New York, 1986), 13.

⁶ Andrea O'Reilly. *From Motherhood to Mothering. The Legacy of Adrienne Rich's Of Woman Born* (Albany: SUNY, 2004), 2.

⁷ Silvia Caporale Bizzini. *Discursos teóricos en torno a la(s) maternidad(es)* (Madrid: Entinema, 2004), 12.

⁸ "Западно друштво" је термин који обухвата сва подручја захваћена индустријализацијом између Француске револуције и Првог светског рата. У том периоду су у читавој Европи настале нове друштвене класе, пролетаријат и буржоазија, а друштвена стратификација на целом континенту извршена на сличан начин. Другим речима, индустријализација је допринела стварању заједничког европског културног простора (уп. Волфганг Шмале. *Историја мушкости у Европи (1450 – 2000)* (Београд: Клио, 2011), 241-242, што омогућава плодно поређење различитих европских друштава (па тако и српског и шпанског) у његовим оквирима.

⁹ Tara Kaufman. “Introducing Feminism”. U *Pregnancy, Birth and Maternity Care*, urednica Mary Stewart (Philadelphia: Elsevier Science, 2004), 9.

Репродуктивне политике креиране су у друштвима различитих доминантних идеологија, а производ су специфичних историјских околности које по први пут настају у првој половини 19. века, када је „народ“ заменио аристократску елиту на месту носиоца државног суверенитета; са појавом „државе-нације“, етничка, језичка и религијска разноликост друштава старог режима замењене су идеалом националног јединства и хомогености.¹⁰ Истовремено, са рођењем нових научних дисциплина попут социологије, демографије или статистике, почиње да се развија нови облик размишљања који достиже врхунац након Првог светског рата: однос према становништву као важном ресурсу за национални просперитет и напредак. Рађа се идеја да је могуће (и пожељно) осмислити и управљати репродуктивним политикама једног народа, што је у ранијим епохама било незамисливо, будући да је рађање посматрано искључиво као природни феномен.¹¹

Ова тенденција ка државном управљању становништвом карактеристична је за репродуктивне политике бројних европских земаља, нарочито католичких, али и оних са социјалистичким уређењем, а артикулисана је кроз различите облике јавног дискурса (тзв. „демографски дискурси“). Индустријализација и урбанизација одиграле су кључну улогу у развоју ове тенденције.¹² Наиме, због повећане потребе за радном снагом у индустријализованим друштвима, државе су постале заинтересоване да повећају становништво, независно од доминантне друштвене идеологије. Репродуктивне политике су креиране како у фашистичкој Шпанији или Италији, тако и у Француској, Совјетском Савезу или комунистичкој Југославији. Како у тоталитарним, тако и у демократским режимима, индивидуална репродуктивна права била су подвргнута националним демографским интересима, а владе су наметале различите типове пропаганде, подстицаја и интервенција како би повећале стопу natalитета.¹³

Демографски дискурси имали су значајну улогу у производњи наратива о националном, али и родном идентитету у модерним националним државама.¹⁴ У тим

¹⁰ Рада Дрезгић. „Од планирања породице до популационе политике – промена владајуће парадигме у српској демографији крајем XX века“. *Филозофија и друштво*, 3, 37 (2008): 206.

¹¹ David. L. [Hoffmann](#), “Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context”. *Journal of Social History*, 34, 1 (2000): 47; Susan Greenhalgh. “Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives”. U *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, urednica Susan Greenhalgh, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 3.

¹² Индустријализација је значајно утицала на нестанак традиционалног друштва, будући да је покидала исконске везе у оквиру традиционалне породице, нарочито у вишечланим сеоским породицама. Нове власти нису се трудиле да задрже или поново успоставе те породичне везе, већ су користиле традиционалан породични модел на 'неотрадиционалан' начин, то јест, како истиче Хофман, користили су традиционалне слике за модерне циљеве националне експанзије и стабилности (David. L. [Hoffmann](#), “Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context”. *Journal of Social History*, 34, 1 (2000): 48). Овде треба истаћи да су комунистички режими, а међу њима и Титов, оптуживали сељаке, због традиционалног начина живота и привржености традиционалним вредностима, да су највећа препрека за промену и напредак.

¹³ Исто, 50.

¹⁴ Рада Дрезгић. „Од планирања породице до популационе политике – промена владајуће парадигме у српској демографији крајем XX века“. *Филозофија и друштво*, 3, 37 (2008): 205.

дискурсима, фертилитет и репродукција „заузимају централно место у преокупацијама модерне националне државе“, ¹⁵ чиме се жене доводе у нов историјски однос према нацији.

Наиме, најважнији елемент поменутих репродуктивних политика и демографских дискурса који су их промовисали било је стављање материнства и породичних вредности у службу државних циљева и државне стабилности. Законодавство и пропаганда која је славila породицу као стуб друштва успоставили су нормe адекватног и прикладног сексуалног понашања. Власти су фаворизовале традиционалну и вишечлану породицу, која је најбоље одговарала двоструком циљу друштвене стабилности и демографског раста. Међутим, није фаворизована породица као аутономна јединица друштва, већ као средство за постизање и промовисање друштвене дисциплине и повећање стопе наталитета. Ово је важило за све типове државе: либералну, фашистичку, социјалистичку.¹⁶

Конкретне репродуктивне политике које су појединачне државе доносиле зависиле су од идеолошких, друштвених, економских и верских чинилаца.¹⁷ Тако су, на пример, комунистички режими, попут стаљинистичког или Титовог, формално подржавали еманципацију жене и њен излазак из приватне сфере, јер је индустријски развој, нарочито након ратних разарања, захтевао укључење женске радне снаге у систем рада. С друге стране, франкистички десничарски режим инсистирао је на традиционалној подели родних улога међу половима, чак и када је био приморан да дозволи женама ангажовање на плаћеним пословима ван куће. Међутим, упркос различитој реторици, положај жена у овим друштвима није се суштински разликовао, будући да је највећа одговорност за друштвену репродукцију и бригу о деци наставила да буде на женама. Ово нарочито важи за контролу репродуктивног живота, који је био предмет различитих политика у Србији и Шпанији, а чије ће друштвено-политичке околности развоја бити приказане у наредним одељцима.

Пронатализам као државна идеологија у франкистичкој Шпанији

¹⁵ Исто, 205.

¹⁶ David. L. [Hoffmann](#), “Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context”. [Journal of Social History](#), 34, 1 (2000): 48.

¹⁷ Веома је поучан пример Совјетског Савеза; наиме, након Револуције 1917. године, бољшевици су оптужили породицу да је буржоаска институција и најавили да ће се обрачунати с њом и ослободити жене. Међутим, неколико деценија касније, 30-тих година прошлог века, власт која је започела велики комунистички експеримент поново је почела да глорификује традиционалне породичне вредности, отежала процес развода брака и забранила абортус, истичући материнство као "суштинску" улогу жене (Исто, 35). Мотиви за ове промене у совјетској политици објашњавани су различито; међу понуђеним објашњењима нарочито се истиче оно да је стаљинистички режим намеравао да искористи женску радну снагу како у индустрији, тако и за повећање стопе наталитета, због чега је напуштен план да се жене ослободе породичног бремена. Осим тога, матерјална и друштвена стварност у Совјетском Савезу након Револуције (на пример, милиони деце која су остала сирочади) приморала је режим да се врати традиционалним, патријархалним моделима породице и материнства (Исто, 35).

Историјске околности. Франко и идеологија „Нове државе“

У првим годинама Франковог режима,¹⁸ одмах након Грађанског рата и уништења Друге Републике, у Шпанији је уобличен нови морални систем заснован на хијерархијској друштвеној структури, националној традицији, Националном синдикализму и Националном католицизму, који је давао идеолошки легитимитет и обезбеђивао културно јединство *Нове државе*. Генерал Франко је започео „Националну револуцију“, дискурс који се позивао на „Отаџбину и правду“ и позивао на обнављање велике Шпаније, оне која би почивала на империјалистичкој експанзији, порасту броја становништва и њеном поновном устоличењу као светске силе.

Одмах након Грађанског рата и успостављања диктатуре, укинута су сви закони Друге Републике који су брисали родне разлике.¹⁹ Удатим женама забрањен је рад изван куће; већ 1937. године уведена је обавеза да се неудате жене између 17 и 35 година баве друштвено корисним радом, што је био начин да држава обезбеди бесплатан женски рад. Тек почетком шездесетих година положај жена почео је да се побољшава, пре свега, како је већ наглашео, због пораста потребе државе за радном снагом; прво им је дозвољен плаћен рад, а затим је законом забрањена дискриминација у платама и могућности запослења; тек 1976. укинута је обавеза да жена има дозволу мужа за рад ван куће.²⁰ Ипак, потреба за

¹⁸ Након тријумфа десничарских снага у Грађанском рату, 1939. године, проглашена је диктатура, а вођа победничких снага, генерал Франсиско Франко, прогласио се за „Вођу Шпаније милошћу Божјом“ [Caudillo de España por la Gracia de Dios]; диктатура је окончана тек Франковом смрћу, 1975. године, и *Референдумом о политичкој реформи* 1976, када је започета транзиција Шпаније ка парламентарној демократији.

¹⁹ Франков режим укинуо је демократске законе донете у Другој Републици, коју је означио као кривца за све економске и друштвене проблеме у Шпанији. Родни и културни чиниоци били су важан део политике дискредитовања Републике; републикански режим и његово „морално изопачење“ оптуживани су за промене традиционалних вредности, безбожност, промене статуса жене и растурање породице. Феминизам и захтеви за једнаким правима били су знак пропадања жена и њиховог одбијања да се потчине судбини коју им је природа наменила, то јест, да буду мајке. Према франкистичким идеолозима, узорна жена, „савршена супруга“ (La Perfecta Casada), посвећена и потчињена супруга и мајка, нестала је када су женама додељена политичка права. Ниска стопа наталитета и контрола рађања, грађански брак, лабављење норми сексуалног понашања и женско право гласа, били су знаци моралне декаденције републиканског режима (Mary Nash. “Pronatalism and motherhood in Franco's Spain”. U *Maternity and Gender Policies*, urednice Gisela Bock i Pat Than (London: Routledge, 1991), 161). Истина је да се статус жена значајно побољшао када је 1931. успостављена Друга Република. Оне су добиле право гласа, право на развод, а укинута су и најсрамнији дискриминаторни закони у области породичног права, политике и рада. Међутим, упркос једнаким правима пред законом, неформалне институције друштвене контроле наставиле су да одржавају неједнакост између полова; упркос промењеној реторици о положају жена, опстали су основни родни односи моћи и ограничење женских културних и професионалних могућности (Исто, 161). Дакле, Франкова пропаганда дискредитовања републиканског режима није се односила на друштвену реалност, већ пре на митове о његовој декаденцији и изопачењу.

²⁰ Исто, 161.

ангажовањем женске радне снаге није ослободила жене обавезе да свој репродуктивни живот ставе у службу Државе.²¹

Наиме, како је обнављање становништва инхерентна брига националистичких идеологија и режима,²² разумљива је велика забринутост новог шпанског режима због опадања броја становника услед разорних ефеката Грађанског рата и општег осиромашења становништва.²³ Та брига је главни узрок креирања политика подстицања наталитета које су имале огроман утицај на родне односе у новој држави. Такве политике промовисале су слику жене чија је основна и најважнија улога да буде мајка, а један од циљева новог режима било је величање материнства.²⁴

„Анђео дома“ и „савршена супруга“. Родни дискурс франкистичке идеологије

У националистичким режимима, какав је Франков, жене су постале политички објекат захваљујући концепту о заједничкој женској судбини која почива на њиховим репродуктивним способностима. Женска сексуалност, посао и образовање били су у Франковој Шпанији регулисани у складу са том друштвеном функцијом, а материнство је идеализовано и проглашено за дужност према отаџбини. Жене су, дакле, имале кључну улогу у спречавању даљег пропадања земље опустошене грађанским ратом, кроз повећање стопе рађања максималним искоришћавањем својих репродуктивних способности.²⁵

Породица је била кључни елемент у франкистичкој родној идеологији. Национални католицизам био је предводник у борби за „моралну обнову“ породице као основне јединице шпанског друштва. Ово истицање улоге породице имало је конкретне последице на родне односе и идеологију, будући да је жена проглашена за „анђела дома“ (*ángel del hogar*), чија је основна биолошка и друштвена улога материнство²⁶ а „савршена супруга“

²¹ Треба истаћи да је главну улогу у промовисању пронатализма и популарисању пронаталних мера имала управо Женска секција владајуће партије Фаланхе; управо то је институција заслужна за „псеудоманципацију жена“ (Jesús de Miguel. *El mito de la inmaculada concepción* (Barcelona: Anagrama, 1979), 27), будући да их је извукла из кућа и навела да активно испуњавају своје обавезе, истовремено претворивши материнство у кључ родног идеолошког дискурса.

²² Рада Дрезгић. „Од планирања породице до популационе политике – промена владајуће парадигме у српској демографији крајем XX века“. *Филозофија и друштво*, 3, 37 (2008): 205.

²³ И Мусолинијев фашистички режим је у истом том периоду на сличан начин промовисао пронаталне политике и величао материнство; вид. Victoria de Grazia. *How Fascism Ruled Women. Italy 1922-1945* (Los Angeles: University of California Press, 1992).

²⁴ Идеализација жена као мајки је типична за патријархат. У западним друштвима је нарочито снажан био утицај викторијанског идеала женске моралне супериорности, који је посебно везан за беле жене средње класе, а који су и многе феминисткиње дуго прихватале и неговале (вид. Adrienne Rich. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution* (WW Norton Company: New York, 1986), xxiv). Тако је и франкистичка идеологија означила жене као посебну врсту и идентификовала их искључиво као мајке, чији ће потомци, самом својом бројношћу, спречити декаденцију Шпаније.

²⁵ Ана Кузмановић Јовановић, *Језик и род. Дискурзивна конструкција родне идеологије* (Београд: Чигоја штампа, 2013), 48.

²⁶ Mary Nash. „Pronatalism and motherhood in Franco's Spain“. U *Maternity and Gender Policies*, urednice Gisela Bock i Pat Than (London: Routledge, 1991), 160.

(La Perfecta Casada), узорна жена, посвећена и потчињена супруга и мајка, била је женски идеал франкистичких идеолога.²⁷ У питању је хегемони модел материнства који је почео да се развија у 18. веку и који опстаје све до наших дана, мистификујући матерински инстинкт.²⁸ У том пројекту одржавања традиционалних родних односа, демографи, социолози, али и гинеколози, имали су активну и важну улогу.²⁹

Печат репродуктивних политика у време франкизма била је институционализација женског губитка контроле над сопственим телом кроз забрану контроле наталитета.³⁰ Идеолошки, овај губитак контроле маскиран је снажном глорификацијом фигура мајке и детета, чији је врхунац оличен у прославама недеље Мајке и детета непосредно пре божићних празника.³¹

Међутим, успех репродуктивних политика франкистичког режима није био у складу са напорима уложеним у њихово промовисање. Пронатализам се јесте брзо проширио у шпанском друштву као доминантна идеологија, али будући да се ширио у контексту тешке друштвено-економске ситуације и општег сиромаштва, прокламовани циљеви нису могли бити постигнути. За разлику од других западних земаља у периоду између два рата, у Шпанији 40-тих и 50-тих година није дошло до појаве *бејби-бума*. Стопа наталитета порасла је тек почетком 60-тих година, када је дошло до раста шпанске економије и промене опште друштвено-економске климе у земљи.³²

Родна идеологија у српском друштву 20. века

Жена у српском пре-модерном и модерном законодавству

²⁷ У служби државне пропаганде била је и уметност, нарочито филм; све до 1964., додељивана је ознака „Национални допринос“ филмовима чија је порука била у складу са званичном државном идеологијом. Слављење многочлане породице и викторијанског морала био је чест мотив у шпанском филму у доба франкизма. Један од најбољих примера је филм *Велика породица* (*La gran familia*) Фернанда Паласиоса (Fernando Palacios), који је добио велику новчану подршку режима, али који је публика, занимљиво, готово сасвим игнорисала (за детаљну расправу вид. Sally Faulkner, *A Cinema of Contradiction. Spanish Film in the 1960* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006)).

²⁸ Mónica Moreno Seco, & Alicia Mira Abad. “Maternidades y madres. Un enfoque historiográfico”. U *Discursos teóricos en torno a la(s) maternidad(es)*, urednica Silvia Caporale Bizzini (Madrid: Entinema, 2004), 23-24.

²⁹ Jesús de Miguel. *El mito de la inmaculada concepción* (Barcelona: Anagrama, 1979); Ana Kuzmanović Jovanović. “Prácticas sobre la regulación de la reproducción como reflejo de las ideologías de género. El caso de España y Serbia en el siglo XX”. U *Estudios Hispánicos en el siglo XXI*, urednice Ana Kuzmanović Jovanović i dr. (Beograd: Čigoja štampa, 2014).

³⁰ Забрањен је био не само абортус, већ и употреба контрацепције. Међутим, та мера је само још јасније потцртала класне разлике у ондашњем шпанском друштву, јер су богате жене могле да приуште абортусе у иностранству (вид. Jesús de Miguel. *El mito de la inmaculada concepción* (Barcelona: Anagrama, 1979)

³¹ Marisa Adriana Miranda. “La biotipología en el pronatalismo Argentino (1930-1983)”, *Asclepio*, LVII,1 (2005): 192.

³² Mary Nash. “Pronatalism and motherhood in Franco's Spain”. U *Maternity and Gender Policies*, urednice Gisela Bock i Pat Than (London: Routledge, 1991), 176.

Након Првог светског рата, у новооснованој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и даље је било на снази Српски грађански законик из 1844. године³³, које је веома личио на шпански из периода Франкове диктатуре, а по којем је жена у потпуности зависила од мушкарца.³⁴ Друштвено-политички положај жене у том пре-модерном периоду наликовао је оном у другим пре-модерним друштвима, то јест, женска улога у српским елитама у освит модерног доба (средина 19. века) била је минимална и посредна. Жене нису имале право гласа, нити других политичких права. Нису могле поседовати или наслеђивати добра, нису имале приступ високом образовању или плаћеним пословима итд.³⁵ Како истиче Љубинка Трговчевић,³⁶ брак је био практично једни начин да се српска жена успе на друштвеној лествици. Једини изузетак од овог традиционалног модела друштвеног положаја српске жене у 19. веку биле су активности Социјалистичке партије, чије су припаднице биле прве српске студенткиње на европским универзитетима. Оне су биле пионирке еманципације српске жене и имале активну улогу у ширењу револуционарних идеја међу својим сународницама и сународницима по повратку са студија.³⁷

У периоду између два рата, упркос снажном притиску патријархалног, традиционалног културног модела, положај српске жене почиње лагано да се мења, у складу са новом, европском и глобалном друштвеном реалношћу насталом након Првог светског рата. Наиме, Први светски рат означио је крај „старог света“ у читавој Европи. Та чињеница значајно је утицала на промену родних односа у српском друштву, који су се променили више него конкретна политички, економски и друштвени положај жене.³⁸

Заметак феминистичког покрета у Србији лежи у првим женским удружењима 70-тих година 19. века, а радикално се мења након Првог светског рата и настанка нове државе. Народни женски савез основан је 1919. године; заједно са другим женским удружењима насталим у истом периоду, захтева опште право на образовање, право гласа и друга политичка права за жене, као и побољшање здравствене заштите жена, пре свега трудница,

³³ Радина Вучетић. „Жена у граду“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 133.

³⁴ Жена је удајом губила право на рад; уколико би јој, у неким посебним случајевима, било дозвољено да обавља плаћен посао ван куће, то је морало бити уз дозволу мужа. Најпотпунија дискриминација жена, пак, спровођена је кроз наследно право, према којем су једини законити наследници могла бити мушка деца (Исто, 133).

³⁵ Образовање девојчица по први пут се помиње у Школском законнику Србије из 1844. године. Иако је прва школа за девојчице отворена 1845, тек је од 1883. основно образовање обавезно како за дечаке, тако и за девојчице (Трговчевић, Љубица. „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“. У *Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001*, уредници Hans Georg Fleck i Igor Graovac (Zagreb, 2002), 255-256). Међутим, како истиче Трговчевић (Исто, 256), закон је био много напреднији од самог друштва, које је још дуго наставило да опструира образовање девојчица, нарочито у руралним срединама.

³⁶ Исто, 262.

³⁷ Исто, 253.

³⁸ Предраг Ј. Марковић. „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 101.

породиља и деце.³⁹ Међутим, тек након Другог светског рата и промене режима, српска жена добија пуна политичка права.

У новој држави, феминистичке активности биле су повезане са званичном организацијом Антифашистичким фронтом жена, у идеолошком оквиру Комунистичке партије Југославије. Када су освојиле политичка права, пре свега право гласа, феминисткиње су фокусирале своје напоре на активности сличне онима с почетка 20. века: на борбу за успостављање званичних институција за заштиту трудница, породиља и деце. Другим речима, како правилно примећује Павићевић,⁴⁰ средишњи циљеви феминисткиња у оквиру новог режима сводили су се на оно што је била основа друштвене маргинализације жена у претходним историјским епохама, то јест, материнство. Српске и југословенске феминисткиње нису негирале биолошку чињеницу да је материнство инхерентно женској природи, али су се супротставиле традиционалном ставу и пракси по којима је брига о деци и породици искључиво женска обавеза. Управо је брига о деци област у којој су се суочиле приватна и јавна сфера; реформа тог сектора могла је заиста донети конкретне промене и побољшање друштвеног положаја српске жене.

Нови режим и нестанак старог модела. Суштинске промене, или промена реторике?

Након Другог светског рата и успостављања комунистичког режима, српски и југословенски комунисти су, баш као и бољшевици након Октобарске револуције, означили породицу као буржоаску институцију, најављујући еманципацију жена у новој држави. Како је већ истакнуто, жена у Србији је коначно добила политичка права, попут права гласа и права на наследство. Међутим, исто као и у другим земљама, ни нови српски режим није престао да се меша у приватну сферу породичног живота, будући да је породица, по тада важећој друштвеној теорији, била институција коју треба искоренити. Стога су донети бројни закони који су означили крај традиционалног модела породице.⁴¹

Једна од најважнијих и најтрајнијих последица комунистичког (и социјалистичког) законодавства о браку и породичном животу јесте концепт о слободном родитељству и планирању породице чији је циљ, макар формално, био „хуманизација репродукције, хармонизација породичних односа и еманципација жена од традиционалне припадности приватној сфери“.⁴² Планирање породице значило је да родитељи имају право да одлуче када и колико деце ће имати. Међутим, у пракси, циљ планирања породице био је, заправо, раскинути са традиционалном многочланом породицом и спречити слободно одлучивање о потомству. Пожељан породични модел у време социјализма био је модел просте репродукције, који је најбоље одговарао друштвено-економским условима у земљи и који

³⁹ Исто, 102.

⁴⁰ Александра Павићевић. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 94.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, 86.

је сматран „примереним материјалним могућностима и духовним потребама савременог човека“.⁴³ Породица са двоје деце постала је норма социјалистичке Србије.⁴⁴

Још једна важна мера коју је донео нови режим, а која на први поглед има у виду побољшање положаја жена, јесте изједначавање брачне и ванбрачне заједнице. Без сумње, у питању је велики напредак у односу на претходно законодавство; међутим, мајке ванбрачне деце ипак су остале у подређеном положају у односу на очеве своје деце, који су могли бити у потпуности ослобођени било каквих обавеза према њима.⁴⁵ Такође треба истаћи да, упркос непрестаном порасту броја ванбрачне деце у периоду након Другог светског рата, тај податак не значи и да је у српском друштву промењен став према ванбрачним односима.⁴⁶ Жене у Србији чак и данас ретко бирају да буду самохране мајке; многе од оних које рађају децу ван брачне заједнице су малолетне, немају подршку очевог детета или своје породице, бивају презрене и одбачене од околине, нарочито у сеоским срединама. Истраживања показују да се њихов ниво образовања и професионални статус – који је даље низак – није значајније променио у последњих неколико деценија; самохране мајке у Србији у већини случајева и даље живе у сиромаштву и имају ограничену институционалну подршку.⁴⁷

Веома су индикативни и подаци о начинима на који је спровођена контрола репродукције. Најконтроверзнија од свих метода, абортус, постала је и најкоришћенија метода контроле рађања. Абортус је најпре либерализован, а затим и легализован Уставом из 1974. године. Тај највиши државни акт је прогласио право на слободно родитељство, што је укључивало и право на намерни прекида трудноће као и право на коришћење контрацепције. Међутим, ове либералне политике није пратило и одговарајуће сексуално образовање, што је убрзо довело до великог повећања броја абортуса и смањења стопе наталитета у већини региона бивше Југославије. Стопа абортуса повећавала се у Србији од 60-тих година прошлог века; од 1985. године, број обављених абортуса је двоструко већи

⁴³ Ђорђевић и Матковић, 1961 према Александра Павићевић. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић, (Београд: Клио, 2007), 87; Вид. и Susan Greenhalgh. “Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives”. У *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, уредница Susan Greenhalgh, (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 3.

⁴⁴ За детаљну расправу, вид. Александра Павићевић. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 87 и даље.

⁴⁵ Исто, 85 и даље.

⁴⁶ Иако се иста тенденција може пронаћи и у другим европским земљама, пре свега скандинавским, ти подаци нису упоредиви, будући да постоји огромна разлика у нивоу образовања и друштвеном статусу између самохраних мајки у Србији и у развијеним земљама (уп. Вера Гудац-Додић. „Жена у социјализму: сфере приватности“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 183.

⁴⁷ Исто, 182

од броја рођене деце, а та тенденција је настављена и у 21. веку.⁴⁸ Како би контролисала број абортуса, српске власти су усвајале различите пронаталне мере, али ниједна није дала очекиване резултате. Дакле, због недостатка јасне стратегије у планирању репродукције не само да није дошло до хармонизације породичних односа и хуманизације репродукције, већ сасвим супротно; главни резултат државног покушаја планирања репродукције била је генерализација абортуса као методе контроле рађања, што је довело не само до смањења стопе наталитета, већ и бројних последица по здравље жена.⁴⁹

Другим речима, упркос наизглед прогресивним законима о браку и породичним односима у социјалистичкој Србији (Југославији), приказани подаци показују да се високу цену модернизације земље најчешће морале да плате само жене.

Социјалистичко законодавство је, без сумње, означило велики корак у елиминацији родне дискриминације у Србији. Након Другог светског рата, жене у Србији постале су законски равноправне са мушкарцима у свим областима политичког живота: добиле су право гласа, право на образовање, на плаћен рад, на плаћено породилско одсуство, на развод, абортус и друго. Другим речима, ново законодавство, либерализовавши праксе које су претходна законодавства забрањивала, или отежавала, успело је да укључи жене у политички и економски систем земље. Међутим, једна од последица тих промена јесте двоструко бреме кућног и плаћеног посла који су жене морале да поднесу,⁵⁰ као и искорењивање традиционалне породице, до којег је дошло у свим индустријализованим земљама. На тај начин, српско друштво је крајем прошлог века ушло у политичку и економску транзицију са разрушеним основним друштвеним институцијама.⁵¹ Распад Југославије и победа националистичких режима у свим републикама довели су до заостравања патријархалне реторике, па је друштвена улога жене поново бивала дефинисана на основу њене биолошке способности репродукције.⁵²

Закључак

Репродуктивна контрола коју спроводи држава, са намером да регулише становништво, релативно је модерна пракса, типична за модерне државе-нације; врхунац је

⁴⁸ Александра Павићевић. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 90.

⁴⁹ Исто, 90.

⁵⁰ Вера Гудац-Додић. „Жена у социјализму: сфере приватности“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 183-186.

⁵¹ Александра Павићевић. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић (Београд: Клио, 2007), 100

⁵² Mirjana Morokvasić. “The logics of exclusion: nationalism, sexism, and the Yugoslav war”. У *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, уреднице Nickie Charles & Helen Hintjens (London: Routledge, 1998), 67.

достигла након Првог светског рата, због чега је тај историјски догађај одабран за почетну временску одредницу ове анализе. Таква контрола односи се пре свега на регулацију женске репродукције и сексуалности, а нарочито је била изражена у националистичким идеологијама, попут франкистичке, у којима је национални идентитет био дефинисан помоћу есенцијалистичких појмова, попут расе или етничитета.⁵³

У овом раду анализирани су родне идеологије исказане кроз репродуктивне државне политике у Србији и Шпанији, промовисане кроз посебне облике јавног дискурса. Ове две земље могу бити посматране као парадигме патријархалног друштвеног, културног и породичног система током више векова, али су прошле кроз различите друштвене трансформације у другој половини 20. и почетком 21. века. Иако су правни оквири у ове две земље били веома различити када је у питању статус жене (право гласа, право на образовање, на плаћен посао, на абортус, на развод и друго), друштвена реалност у њима била је слична. Наиме, родне идеологије у ова два друштва могу бити анализирани у заједничком теоријском оквиру као патријархалне друштвене праксе у којима је, заправо, Држава персонификовани мушки заштитник који регулише и контролише женски репродуктивни живот.⁵⁴ Дакле, доминантан, наслеђен културни модел у оба друштва почивао је на истом идеолошком концепту, то јест, дубоко укорењеном патријархалном систему са јасно одвојеним родним улогама, заснованим на биолошкој способности рађања. Без обзира на различиту доминантну реторику, па чак и формално законодавство, било да су имале приступ плаћеним пословима и јавној сфери, или су слављене искључиво као супруге и мајке, жене нису могле и не могу бити истински еманциповане, нити је могуће истинско укидање родне неједнакости, све док одређене делатности или праксе бриге за друге буду искључиво њихова обавеза а не обавеза грађанства, применљива подједнако на мушкарце и жене.⁵⁵

Остаје питање како је ширење неолибералног економског и друштвеног поретка у последњих неколико деценија, а које је додатно допринело ширењу и униформисању заједничког „западног“ културног простора,⁵⁶ утицало на успостављање нових родних поредака у Србији и Шпанији, које су поново, крајем прошлог века, кренуле различитим путевима развоја након рушења социјализма, односно франкизма. Овакво истраживање и поређење родне идеологије и родног дискурса може помоћи у идентификацији и анализи

⁵³ Charles, Nickie & Helen Hintjens. "Gender, ethnicity and cultural identity: womens places". U *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, urednice Nickie Charles & Helen Hintjens (London: Routledge, 1998), 10. Иначе, у последње време уочено је да су савремене пронаталне политике све мање усмерене на доминантне етничке заједнице и традиционалне родне улоге. Та нова тенденција уочена је у различитим земљама, што може значити да етно-националистички модел нације губи на снази и утицају (Leslie King. "Demographic trends, pronatalism, and nationalist ideologies in the late twentieth century", *Ethnic and Racial Studies*, [25](#), 3 (2002): 369).

⁵⁴ Choi Chatterjee. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910-1939*. (Pittsburg: Pittsburg University Press, 2002), 161.

⁵⁵ Вил Кимлика. *Савремена политичка филозофија* (Београд: НСПМ, 2009), 466.

⁵⁶ Дејвид Харви, „Неолиберализам као креативна деструкција“, *Златна греда*, 135/136, (јануар/фебруар 2013), 28.

евентуалног универзалног родног дискурса у савременим западним друштвима утемељеним на истим културним и цивилизацијским основама као што су српско и ишпанско. Препознавање и испитивање тог универзалног дискурса, пак, може помоћи у дефинисању нових стратегија у борби против патријархалних идеологија које и даље на разне начине држе жену у подређеном друштвеном положају.

Литература

- Caporale Bizzini, Silvia. *Discursos teóricos en torno a la(s) maternidad(es)*. Madrid: Entinema, 2004.
- Charles, Nickie & Helen Hintjens. "Gender, ethnicity and cultural identity: womens places". U *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, urednice Nickie Charles & Helen Hintjens, 1-26. London: Routledge, 1998.
- Chatterjee, Choi. *Celebrating Women: Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910-1939*. Pittsburg: Pittsburg University Press, 2002.
- Дрезгић, Рада. „Од планирања породице до популационе политике – промена владајуће парадигме у српској демографији крајем XX века“. *Филозофија и друштво*, 3, 37 (2008): 181-217
- Faulkner, Sally. *A Cinema of Contradiction. Spanish Film in the 1960*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- Filipović, Jelena. "Perspectivas de género en el discurso escolar y educativo en España y en Serbia". Rad predstavljen na међународној конференцији *Estudios hispánicos – tradición, retos, innovaciones*, Univerzitet u Kragujevcu, 28-29 de septiembre de 2012.
- Гудац-Додић, Вера. „Жена у социјализму: сфере приватности“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић, 165-206. Београд: Клио, 2007.
- Greenhalgh, Susan. "Anthropology theorizes reproduction: Integrating practice, political economic, and feminist perspectives". U *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, urednica Susan Greenhalgh, 3-28. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Grazia, Victoria de. *How Fascism Ruled Women. Italy 1922-1945*. Los Angeles: Univesity of California Press, 1992.
- Харви, Дејвид. „Неолиберализам као креативна деструкција“, *Златна греда*, 135/136, (јануар/фебруар 2013): 28-29.
- [Hoffmann](#), David. L. "Mothers in the Motherland: Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context". [Journal of Social History](#), **34, 1 (2000)**: 35-54.
- Hussein, Jeylan. W. "The social and ethno-cultural construction of masculinity and femininity". African proverbs, African Study Monographs, 26,2 (2005): 59-87.
- Kaufman, Tara. "Introducing Feminism". U *Pregnancy, Birth and Maternity Care*, urednica Marz Stewart, 1-10. Philadelphia: Elsevier Science, 2004.
- Кимлика, Вил. *Савремена политичка филозофија*. Београд: НСПМ, 2009.

- King, Leslie. "Demographic trends, pronatalism, and nationalist ideologies in the late twentieth century", *Ethnic and Racial Studies*, [25](#), 3 (2002): 367-389.
- Кузмановић Јовановић, Ана. *Језик и род. Дискурзивна конструкција родне идеологије*. Београд: Чигоја штампа, 2013.
- Kuzmanović Jovanović, Ana. "Prácticas sobre la regulación de la reproducción como reflejo de las ideologías de género. El caso de España y Serbia en el siglo XX". U *Estudios Hispánicos en el siglo XXI*, urednice Ana Kuzmanović Jovanović i dr. 501-516. Beograd: Čigoja štampa, 2014.
- Марковић, Предраг Ј. „Сексуалност између приватног и јавног у 20. веку“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић, 101-130. Београд: Клио, 2007.
- Miguel, Jesús de. *El mito de la intmaculada concepción*, Barcelona: Anagrama, 1979.
- Miranda, Marisa Adriana. "La biotipología en el pronatalismo Argentino (1930-1983)", *Asclepio*, LVII,1 (2005): 189-218.
- Moreno Seco, Mónica & Alicia Mira Abad. "Maternidades y madres. Un enfoque historiográfico". U *Discursos teóricos en torno a la(s) maternidad(es)*, urednica Silvia Caporale Bizzini, 19-62. Madrid: Entinema, 2004.
- Morokvasić, Mirjana. "The logics of exclusion: nationalism, sexism, and the Yugoslav war". U *Gender, Ethnicity and Political Ideologies*, urednice Nickie Charles & Helen Hintjens, 65-90. London: Routledge, 1998.
- Nash, Mary. "Pronatalism and motherhood in Franco's Spain". U *Maternity and Gender Policies*, urednice Gisela Bock i Pat Than, 160-177. London: Routledge, 1991.
- O'Reilly, Andrea. *From Motherhood to Motherng. The Legacy of Adrienne Rich's Of Woman Born*. Albany: SUNY, 2004.
- Павићевић, Александра. „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформације“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић, 59-100. Београд: Клио, 2007.
- Rich, Adrienne. *Of Woman Born. Motherhood as Experience and Institution*, WW Norton Company: New York, 1986.
- Шмале, Волфганг. *Историја мушкости у Европи (1450 – 2000)*. Београд: Клио, 2011.
- Trgovčević, Ljubica. „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“. U *Dijalog povjesničara-istoričara, Herceg Novi 2-4. ožujka 2001*, urednici Hans Georg Fleck i Igor Graovac, 251-268. Zagreb, 2002.
- Виленица, Ана (уредница). *Постајање мајком у време неолибералног капитализма*. Београд: Узбуна, 2013.
- Вучетић, Радина. „Жена у граду“. У *Приватни живот Срба у 20. веку*, уредник Милан Ристовић, 131-164, Београд: Клио, 2007.

305-055.2(460)"1936/1975"

305-055.2(497.11)"19"

314.113:316.75(460)"1936/1975"

314.113:316.75(497.11)"19"

Ana Kuzmanović Jovanović
University of Belgrade

Original scientific article

Practices of Reproduction Regulation as a Reflexion of Gender Ideologies. the Case of Spain and Serbia in the 20th Century

The objective of this paper is to present a comparative analysis of reproductive ideologies in Spain and Serbia, as these are considered important for the construction of gender ideologies. It is also part of the hypothesis that these two countries could be paradigmatic models for socio-cultural system of patriarchy over several centuries, but with two very different social and political developments in the second half of the 20th century and the early 21st century, which, however, have created a very similar social reality. The examined historical moment (from early 20th century until the second half of the same century) covers a period of great turmoil not only in Serbia and Spain, but globally. Reproductive policies are chosen as the object of analysis because they are considered an important element of gender ideologies and, therefore, potentially decisive for the emancipation of women.

Keywords: gender ideologies, reproductive politics, patriarchy, Spain, Serbia